

Рецензия

от проф. д.и.н. Георги Георгиев Атанасов – РИМ Силистра, член на
Научно жури във връзка с публична защита на дисертационния труд на

Гъльбина Иванова Йосифова

на тема: „Култовото строителство в езическа България“

Професионално направление: 2.2. История и археология

Научна специалност: Археология, филиал на НАИМ - Шумен

Научен ръководител: проф. дин Стела Дончева

Представеният за рецензиране труд от Гъльбина Иванова Йосифова се базира на 30 култови обекта, по-голямата част от които са идентифицирани като езически култови сгради. Текстовата част на работата включва увод, четири глави, заключение, каталог, приложение и има обем от 444 страници, от които 162 страници основен текст, 33 страници каталог, 13 страници списък на цитираната литература, 21 страници списък на приложенията и 211 страници приложения, включващи 376 образа.

Още преди 3 г., по време на конкурсния изпит във Филиала на НАИМ-БАН в Шумен, изказах опасения, че това е трудна за реализиране тема, дори за археолог с голям опит в изследването на стационарните паметници на езическа България. Изхождах от презумцията, че за разлика от култовите паметници на останалите конфесии /християнство, ислям, зороастризм, митраизъм, гръко-еленистични култове, дори танграизъм и пр./ ние нямаме почти никакви сведения за култовите практики в езическа България през VIII-IX в., не знаем даже със сигурност името/имената на почитаното божество/божества. На този не особено оптимистичен фон докторантката е поставена пред големи предизвикателства. Въпреки всичко е положила **големи** усилия да „облече“ в съдържание избраната тема *Култовото строителство в езическа България*. Постарала се е да предложи подробна структура, респективно съдържание, с което да обхване многостранно темата в дълбочина и широта. Рецензираният текст е трета преработка и докторантката се е съобразила с направените предложения за корекции и вече е представила един максимално подробен каталог, в който да включени всички паметници

поне в три подгрупи, респективно сигурни /Плиска, Преслав, Дръстър, Кабиюк, Мадара/, спорни /Черешето, Административната сграда в Преслав и др./ и „култови сгради” с различна степен на „съмнителност” /Монтана, Балчик, Шабла, пропуснатото в първия вариант съоръжение под църквата в Пресленци и др./. Има спор относно т. нар „съмнителни паметници“ и дали изобщо да се подлагат на дискусия. След като вече присъстват в публикации в научната литература, то няма как да бъдат пропуснати и действително да се представят като „съмнителни“, даже крайно хипотетични. Корижира е разпределението на култовите сгради като „столични” и „извънстолични”. Основателно в първата глава да се представят „капищата” във владетелските резиденции Плиска, Преслав, Дръстър и Кабиюк и евентуално в държавния култов център Мадара и имплантивно свързаната с него Калугерица, докато всички останали, а те без изключение са спорни или направо недоказани /някои и направо измислени/, да се коментират в отделна глава. Дори и при такъв подход много от реалните затруднения не отпадат. Повечето „култови сгради” са разкопавани отдавна, консервирани са, някои като дръстърската „консервационно погребана”, и нови, дори сондажни проучвания, са почти невъзможни. На автора остава да се довери на наличните публикации, което е направено и е извлечена голяма част от представената информация, включително от архивите. Този проблем рефлектира върху опитите за възстановки, в които Гълъбина Йосифова полага известни усилия. Очаквах повече реконструкции, каквато бе първоначално заявената амбиция. Тук се явява проблемът с покривните конструкции. На този етап условно може да се приеме, че в групата езическите култови сгради попадат тези с два вписани квадрата или правоъгълника. При тези, където вътрешния квадрат/правоъгълник е с по-дебели страни, действително може да предложи хипотезата, че са куполни или сводови конструкции, но това изисква добро познаване на фундаментите, да се направят съответните Q и M диаграми, за да се прецени с научен конструктивен подход дали могат да понесат купол или свод. За две култови сгради в представения финален текст това вече е направено. Тук могат да се причислят по-добре проучените „капища” в Дръстър и Кабиюк с дълбоки над 1,20 м фундаменти, пилоти, масивна суперструкция. Не е изключено и дървено покритие на онези *Култови сгради*, където външните и вътрешните квадрати са със сходни по габарити стени и плитко вкопани основи /примерно Румска река/.

Фундаментален е въпросът за хронологията. Поставянето на „твърд” terminus post quem 811 г. е рисковано и авторката основателно е много внимателна. Има обаче

надеждни репери, че по-сигурните *Култови сгради* с вписани квадрати и правоъгълници в държавните резиденции се явяват в началото на IX в. Дали това е резултат на овладяване на престола от нова /Крумовата/ династия, дали е резултат на промени, респективно централизиране на култа или миграционни процеси, е тема, която може да се обследва по-задълбочено, но на бази сигурно датирани маркери – доколкото могат да се извлекат. Забележително е обаче, че в съседните територии и изобщо в евразийското пространство култовите сгради в България нямат сигурни преки аналози. Двата паметника, свързани със салтово-маяцкия кръг, са спорни като култово предназначение и хронологически не предхождат на тези в Дунавска България – обсоятелства изрично посочени от докторантката. Освен, че са твърде отдалечени, липсват свързващите звена. Може, но много внимателно и критично, да се коментират идеите на проф. Д. Ил. Димитров за преселнически вълни в началото на IX в. от Хазарския каганат към Долен Дунав и какво ново могат да привнесат в материалната култура тук – респективно архитектурни феномени. Вече съм изказал хипотезата, че езическите храмове у нас са местен феномен без източни прототипи, но и тази хипотеза трябва да бъде подложена на критичен анализ. Ако се тръгне по презумцията, че имат архитектурни прототипи в *Храмове на огъня*, то със същия „успех” прототипи могат да се търсят сред балканските римо-елинистични езически храмове, които, ако ги опростим, формално са също два вписани правоъгълника.

I Глава. История на проучванията. Към текста в тази глава нямам особени забележки. Г. Йосифова се е справила добре, познава добре литературата, различни становища и хипотези. Много положително е включването на темата „терминология“. Представила е обхватно дори със свои коментари историята на проучванията. Дискусионната тема „Произход на архитектурния тип“ и различните теории са представени задоволително, но личното становище на докторанта може да бъде по-отчетливо илюстрирано. Основателно се дистанцира от тезата за връзка на храма в Хумаринското гробище с храмовете в Дунавска България, но идеята, че следват предходни дървени конструкции е твърде хипотетична, защото няма безспорни археологически доказателство за такава приемственост в Плиска, Преслав, Кабиюк, Дръстър и др. Към различните теории – иранско, кавказка, келтска и пр. - може да се добави, че и гръко-елинистично-римските храмове също наумяват два вписани правоъгълника, но е твърде рисковано тази схема да се разглежда като прототип на храмовете в езическа България.

Култ и ритуал в българските храмове. Г. Йосифова има основание да бъде внимателна към различните тези в тази насока и да не отдава предпочитание към нито една от тях. Важно е да ги представи коректно, което е и направено. Примерно, основателно се солидаризира с поставеното вече под съмнение свързване на храмовете с тюркския бог Тангра.

Типологии на храмовете.

Авторката познава различните тези и опити за типологизация, представя ги добре, и с всички условности ни предлага своя.

Глава II Езическите храмове е сърцевината на изследването. Основателно е отделила сигурните храмове в отделна глава и ни ги представя в низходящ ред – от столицата Плиска към резиденциите в Преслав, Мадара и околностите, Кабиюк и Дръстър. Избрала е подходяща структура на изложение. Почти няма пропуски в литературата и коректно е представила различните становища за различните култови сгради. Спорно се придържа към идеята, че под храма в цитаделата е имало по-ранно дървено култово съоръжение. Определено е имало някакво дървено съоръжение, както структура от т.нар. дървено строителство в столицата, но няма сигурни маркери, че е било храм. След като подробно ни представя различните опити за реконструкция за пръв път прави изчисления за възможностите на стените и основите да поемат натиск и опън и стига до аргументирано заключение, че вътрешният квадрат може да понесе купол. Основателно се търсят аналози сред храмовете в евразийското пространство, но според мен става въпрос не за преки заемки, а за стадиално явление. Авторката предлага в заключение и свои размисления по предназначението на сградата, хронологията, култовите практики, архитектурата, реконструкцията като следва без особена критичност мненията, главно на Р. Рашев и П. Георгиев. Макар и с различна степен на хипотетичност, нейните заключения на този етап изглеждат приемливи като цяло, но има спорни моменти в детайлите.

Приетата структура на изложението за дворцовия храм е приложена и при представянето на храма под Дворцовата базилика и това е приемлив подход. Добро познаване на литературата, коректно са представени различните становища по предназначението, датировката, архитектурата, конструкциите и пр. Предлага собствено мнение по покривната конструкция, което изглежда аргументирано предвид параметрите на фундаментите на вътрешния правоъгълник. Прочее, правилно е изключила двете

скални гробници в съседство със светилището до Калугерица от кръга на ранносредновековните паметници от IX-Xв.

Основателно избраната структура е приложена и при представянето на храмовете в останалите резиденции през IX в. – Преслав, Кабиюк, Дръстър и около Мадара. Прецизна и внимателна е при коментар на различните мнения при представяне на обектите. Нейните виждания обаче са пестеливо поднесени.

Основателно в Глава III *Дискусионни храмове* са отнесени 5 обекта, които иначе преимуществено са причислявани към езическите храмове. Формалната прилика на плановете, и то в известна степен, с езическите храмове, представени в Глава II, не бива да се надценява и затова основателно са дистанцирани от тях. Подобно на останалите археолози докоснали се до кръстовидната сграда под Голямата базилика в Плиска, Г. Йосифова е крайно затруднена при интерпретацията ѝ. Иначе подробно е представила в създадената от нея матрица този любопитен обект, но странно защо приема тезата за езически храм, като самата тя показва, че той стои далеч от плановата им схема. Можело е да коментира и тезата за теофаничен мартирий. Подобно на сградата под Голямата базилика и плана на комплекса около мадарските скали стои далеч от плановете на храмовете, представени в глава II, и затова е възможно да се включат в гл. III към групата на *Предполагаемите храмове*. За останалите дискусионни храмове под църква № 3 в Плиска, Административната сграда в Преслав и в м. Черешето в Преслав е направено единствено възможното – да се илюстрират становищата на авторите, които ги определят като езически храмове, да се представи дискусията относно предназначението, респективно да се вместят в създадената матрица на изложение. При надскачането на тази рамка всеки би изпаднал в крайно хипотетични разсъждения. Тази предпазливост е пренебрегната в заключението към тази глава, където четем „От разгледаните сгради се оказва, че в ролята на прабългарски храмове са функционирали кръстовидната сграда под Голямата базилика, кръстовидната сграда под църква № 3, „административната“ сграда, сградата в м. Черешето и част от постройките около скалите“. Това също е възможно, но е прекалено хипотетично.

Ако в научната литература нямаше становища, че т. нар. „Съоръжение в ранновизантийската крепост“ в Балчик, сграда № 56 в селището до Дуранкулак и площадката под църквата в Преселенци са езически култови съоръжения, те изобщо не биваше да присъстват в тази дисертация. Затова и основателно са поставени под съмнение и отнесени към гл. IV *Предполагаеми храмове*. В сградата в Монтана има някои

белези на езическо светилище, но в рамките на хипотезите. Затова малко пресилено е твърдението „Сградите в Дуранкулак и Монтана, съоръжението при с. Преселенци могат да се определят като прабългарски светилища“.

В *Заключението* Г. Йосифова се е постарала да резюмира и да направи обобщение с повече свои изводи. При коментар на планировките твърде пресилено отделя като самостоятелно звено *Култовите площадки*, които са спорни и несигурни. Общата хронология края на VIII – началото на IX в като цяло е приемлива. Още по-приемливо е твърдението, че формалните прилика с Маяцкото и Хумаринското съоръжения не бива да се надценяват „Храмовете в Маяцкото и Хумаринското градище са синхронни с нашите храмове или са по-късни от тях, така че не може да се твърди със сигурност, че нашите храмове произлизат от Кавказките и Салтово-маяцките. Храмовете в Дунавска България се развиват по собствен път“. Това е много точно казано! Спорна е обаче констатацията, че храмовете у нас се делят на каменни и дървени – по прецизно е да се каже, че под единия от храмовете в Плиска има следи от дървено строителство, но не се чете ясно план и няма сигурни репери, за да се достигне до такъв извод. Същото важи и за твърдението, че храмовете са квадратни, кръстообразни и кръгли. Иде реч за предполагаемите езически храмове под Голямата базилика и в Дуранкулак, които са повече от спорни.

Добре е коментирана субординацията езически храмове – църкви. Действително има авторитетно становище, че църквата в Даул- таш е изградена върху езическия храм, но нейният план не кореспондира с ранносредновековните базилики, а има аналози в V-VI в., теза, която иначе авторката познава добре. За мен много точен е изводът, че езическите храмове са били представителни сгради, построени по инициатива на владетеля и обслужващи държавния култ и, че вижда наличието на единен архитектурен замисъл.

Каталогът стои малко като пришит, защото е резюме на подробното представяне на всеки един обект в гл. II, III и IV.

Приносните моменти са изведени добре, въпреки, че някои от тях са спорни

Албумът е добре групиран, като принос е работата в архивите, където е извлечен допълнителен илюстративен материал

Автореферат. Предложеният автореферат е достатъчно информативен предвид кратката си форма и онагледява структурата, съдържанието и приносите на дисертационния труд.

Публикации. Докторантът е представил 4 публикации, пряко свързани с темата.

Научни и научноприложни приноси. Приносите на дисертационния труд са добре представени в автореферата и най-важното – отговарят напълно на действителността.

На тази база считам, че е представеният труд има нужните качества и отговаря в голяма степен на изискванията. Затова предлагам на уважаемото научно жури на Гълъбина Иванова Йосифова да бъде присъдена образователната и научната степен „ДОКТОР“ по професионално направление 2.2. История и Археология, област на висше образование 2. Хуманитарни науки.

Проф. д.и.н. Георги Атанасов: